

РОЛЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ФАКТОРІВ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В АРЕАЛІ SLAVIA LATINA ORIENTALIS СЕРЕДИНИ XII – КІНЦЯ XVII СТОЛІТЬ

Бойко Наталія Василівна

кандидат філологічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається процес поширення латинської мови на території східноєвропейських країн у XII-XVII ст., який представлено у вигляді цілісної системи, що відображає основні грані світосприйняття і мовно-культурні потреби тогочасного суспільства.

Ключові слова: антична традиція, латинська мова, латинський напис.

У добу раннього Середньовіччя на долю слов'янських народів все більший вплив справляє Західна Європа: саме західноєвропейська модель була взята за основу розвитку політичного, релігійного й культурного життя. Поширенню латинської мови сприяли численні вироби, оздоблені латинськими написами та алегоричними фігурами. Такі вироби починаючи з XII століття зустрічаються на всій території сучасної України, Росії, Білорусі, Прибалтики, що певним чином пов'язано з прогресом у сфері торгівлі, зі значним економічним і культурним розвитком.

Знайомство з латинською мовою проходило в Україні в декілька етапів, а основними чинниками, які сприяли цьому, були політичні, культурно-релігійні та торговельно-економічні стосунки. За словами відомого дослідника культури Ю. Рождественського, "культура суспільства є складним, постійно змінюваним явищем. Вона живе за своїми внутрішніми законами і водночас відчуває численні зовнішні впливи. Немає жодного суспільства, крім окремих народів-ізолянтів, яке не користувалося б у різних сферах спілкування різними мовами тією чи іншою мірою" [Рождественський 1996, 256]. Мандруючи світом та оселяючись на нових землях, освічені європейці приносили свої звичаї, культуру та, безсумнівно, мову. Але поряд з рідною мовою вони продовжували традиційно користуватися латиною. Численні матеріальні знахідки підтверджують думку, що знайомство з латиною на території України відбувалося на побутовому рівні завдяки різноманітним предметам, прикрашеним латинськомовними написами. Ці речі були привезені з Заходу, захоплені як трофеї або ж виготовлені на замовлення.

Українські землі відвідували як західні рицарі і місіонери, що представляли стару середньовічну Західну Європу та її культуру, наприклад, Й. Шільтбергер, Г. де Ланнуа, О. фон Волькенштайн та ін., так і італійські комерсанти, дипломати, вчені, пов'язані з новою, ренесансною культу-

рою, яка почала розквітати в містах Італії. Україна входила до зон активної торговельної діяльності італійських міст-республік. На північних берегах Чорного й Азовського морів існували тоді італійські колонії, серед яких виділялися генуезька колонія Кафа в Криму й венеційська колонія Тана в гирлі Дону. У XIV–XV ст. і Кафа, і Тана були широко відомі в Італії, сюди здійснювали мандрівки не тільки з Генуї і Венеції, а й з інших міст та регіонів країни, і це сприяло пробудженню інтересу також до земель навколо цих колоній.

Певний контакт із західною цивілізацією здійснювався через посередництво іноземних поселенців, які мали свої церкви й школи, а їх спосіб життя наслідували представники вищих верств суспільства.

На основі багатьох знахідок можна висловити припущення, що спочатку на матеріальні об'єкти наносилися написи латинською мовою саме конфесійного змісту, адже середньовічне суспільство було багате на численні церемонії, які змінювали як людей, так і речі, сповнювали їх нового змісту. Ці ритуали "працювали в найконкретнішому розумінні, впливаючи на внутрішню суть речей і осіб" [Лінч 1994, 35].

Так, на мечях, знайдених при розкопках на Чернігівщині, можна прочитати такі написи:

1) *In nomine domini. In nomine Mariae virginis Christi matris nomine in*" [Дрбоглав 1984, 120] – "В ім'я Бога. В ім'я діви Марії, матері Христа в ім'я";

2) *Salvator. Nominie matris altissimi Christi, patris universorum. Nominie dei eterni Regis universorum, Ihesu domini, altissimi Christi, patris universorum nomine. Salvator* [Дрбоглав 1984, 126] – "Спаситель. В ім'я матері всевишнього Христа, батька Всесвіту. В ім'я вічного Бога, царя Всесвіту Ісуса Господа, всевишнього Христа, батька Всесвіту в ім'я. Спаситель".

Написи на дзвонах також спочатку мають переважно релігійний зміст:

1) *Iesus Christus nostra salus* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Ісус Христос – наш порятунок";

2) *Gloria in excelsis Patri et Filio et Spiritui* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Найвища слава Батькові і Сину і Духові Святому";

3) *Verbum Dni manet in aeternum, Magnificat anima mea Dominum, Te Deum laudamus* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Слово Господа залишається навічно, душа моя звеличує Бога, тебе, Боже, ми славимо".

Однак починаючи з XV ст. все частіше можна зустріти і світські написи:

1) *Haec campana est fusa – hoc opus est factum* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Цей дзвін відлито – цю працю завершено";

2) *Ecce reformavit me nunc Hermanus et auxit* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Ось так переробив мене і збільшив тепер Герман";

3) *Me misit parare Katherina et soror eius* [Szydłowski 1922, 34–35] – "Мене наказала зробити Катерина та сестра її".

Корсунські ворота в Новгороді, привезені 1187 року зі шведського міста Сігтун, прикрашені рельєфними зображеннями біблійних персонажів з

супровідними поясненнями латиною, а в лівому куті вміщено портрет майстра з написом *Riquin me fecit* [Каргер 1966, 110] – "Мене зробив Ріквін".

Російський цар Олексій Михайлович отримав у подарунок алмазний трон від вірменської торговельної компанії в Персії. Спинка цього трону прикрашена латинським написом такого змісту: *Potentissimo et invictissimo Moscovitarum Imperatori Alexio in terris foeliciter regnanti hic tronus summa arte et industria fabrefactus sit futuri in coelis et peremnis faustum foelixque omen anno Xristi 1659* [Государственная 1958, 32] – "Нехай буде щасливим та добрим знаменням небес цей трон, зроблений з великим мистецтвом і старанням, для наймогутнішого і непереможного імператора московитів Олексія, який щасливо царює в своїх землях. Року Христового 1659".

На території України було знайдено також велику кількість бронзових чаш XII–XIII ст. з алегоричними фігурами й відповідними написами: *Superbia* (Гордість), *Idolatria* (Ідолопоклонство), *Invidia* (Заздрість), *Ira* (Гнів), *Luxuria* (Розкіш). У рослинний орнамент вплетені слова: *Odium* (Ненависть), *Peccatum* (Гріх), *Dolus* (Підступ) [Даркевич 1966, 37].

Такі чаші виявлені і в Прибалтиці. Приміром, чаша з Риги прикрашена алегоричною фігурою, що втілює Гордість (*Superbia*) і написом: *Hac radice mala nascitur omne malum* – "З цього поганого кореня зростають усі лиха", далі зображено інші фігури: *Idolatria* (Ідолопоклонство), *Invidia* (Заздрість), *Ira* (Гнів), *Luxuria* (Розкоші), *Libido* (Хіть) [Даркевич 1966, 43].

На срібній італійській чаші XII ст., віднайденій під час розкопок у Києві, можна прочитати напис: *Qui reficis ventrem pauperis esto memor* [Даркевич 1966, 11] – "Той, хто набиває живіт, нехай пам'ятає про бідного", а на бронзовому дзвоні XI–XII ст. з Німеччини, знайденому в Житомирській області, є такий напис: *Godefridus istud vas titulavit* [Даркевич 1966, 14] – "Годфрідом називається ця посудина".

Відомий і латинський напис на мармуровій плиті з місця поховання Якоба Корнаріо, консула м. Тани, яке знаходилося на лівому березі Танаїсу (Дону) і було венеційською колонією: *MCCCLXII die XVIII mensis augusti hic iacet egregius et nobilis vir dominus Iacobus Cornario honorabilis comes Arbensis et de ducali mandato ambasiator et consul in Tana et per totum imperium Guaçarie qui pace requiescat* [Скржинская 2000, 122] – "1362 року в 18-й день місяця серпня. Тут лежить видатний і благородний чоловік, пан Яков Корнаріо, вельмишановний граф Арбенський і за мандатом дожа посол та консул у Тані й усій імперії Газарії. Той, який помер, хай спочиває в мирі".

У новгородських культурних нашаруваннях XII ст. було знайдено мідну пластинку з написом: *...t me buris ab...* [Дрбоглав 1988, 10] – "Мене (зробив) Борис".

Існує напис і на Спаській башті Московського кремля з боку Червоної площі. Башту було закладено за наказом Івана III в березні

1491 року. Ось текст цього напису: *Ioannes Vasili Dei gratia magnus dux Volodimeriae Moscoviae Novogradiei Tiferie Plescoviae Veticiae Ongarie Permiie Buolgariae et aliarum totiusque Raxiae Dominus anno 30 imperii sui has turres condere fecit et statuit Petrus Antonius Solarius Mediolanensis anno nativitatis Domini 1491 Kalendis Martiis imposuit* [Дрбоглав 1988, 13] – "Іван Васильович Божою милістю великий князь Володимирський, Московський, Новгородський, Тверський, Псковський, В'ятський, Угорський, Пермський, Булгарський та інших земель і всієї Русі володар, у тридцятий рік свого царювання вирішив і наказав звести ці башти. Спорудив Петро Антоній Соларі, міланець, у рік від Різдва Христового 1491 в березневі календи".

Порівняємо напис на італійському надгробку 1564 року, знайденому в Росії на території Данилового монастиря: *Sancta ergo et salubris est cogitatio pro defunctis exorare ut a peccatis solvantur. Hieronimo filio Guilelmi Parmensi in Italia nato de Mumauritis magni ducis Moscoviae et cetera viro humanitate et benevolentia cum primis spectabili † Vincentius et Alexander Ursini haud immemores factae simul vitae ac fraternae amicitiae moesti posuerunt piisque ac christianis minibus dedicarunt. Obit anno incarnati Christi 1564 mensis Augusti 20* [Дрбоглав 1988, 25–26] – "Отже свята й рятівна думка благати за померлих, щоб з них зняли гріхи. Ієроніму Пермському, сину Вільгельма, який народився в Італії, в Ітрі, мужу великого князя московського й ін., особливо який відзначився прихильністю до людей, в печалі поклали плиту Вінцентій та Александр Урсіні, не забувши про спільні роки життя й братерську дружбу, й в благочесті по-християнськи присвятили. Помер від воскресіння Христа в 1564 р., 20 серпня".

З приходом ідей доби Відродження освічені люди починають схилятися не просто перед античністю, а перед латинською мовою зокрема. Виходять друком численні літературні пам'ятки. Великою популярністю користується "Бібліотека" Аполлодора, яка знайомить тогочасних читачів з міфологією. Адже "без ґрунтового знайомства з міфологією людині того часу неможливо було зрозуміти зміст творів станкового та настінного живопису, який прикрашав палаци, зрозуміти значення статуї..." [Описания 1955, 20].

Як зазначає дослідниця італійської культури А. Хоментовська, "ствалення гуманістів до пам'яток античності було не тільки цікавістю захоплених любителів старовини перед тим, що їм розкривало завісу над минулим, – вони стали для них стимулом у творчості в тому ж напрямку. Як і давнім, їм знову подобалося прикрашати фасади будинків та палаців, площі, церкви, арки, сади і фонтани написами, аби розповісти про те визначне, що з ними пов'язане, або нав'язати образ, який міг надихнути та викликати естетичну емоцію поєднанням музики слів з чарівністю ліній, фарб, світла й тіней" [Хоментовская 1995, 23]. Крім того, не

останню роль відіграла тут і властивість каменя чи металу надовго зберігати написане.

Латинські написи, емблеми й алегорії, печатки, монети тощо неодмінно потрапляли на очі тим, кому вони, власне, і адресувалися. Така форма пропаганди була досить дієвою. З її допомогою втілювалися ідеї та задуми, прагнення і сподівання правителів. "Виховна функція мистецтва в прямому та переносному значенні цього слова надзвичайно зростає. І в парадній, і в більш діловій, практичній галузі, воно міцно проникає до суспільної свідомості, займає принципово нове місце в житті суспільства, стає світською та загальнодержавною справою" [Русское 1989, 163]. А видатний філософ сучасності Й. Гейзінга зазначив, що "основною особливістю культури пізнього Середньовіччя був її надзвичайно візуальний характер" [Хейзінга 1995, 283].

Переорієнтація на написи латинською мовою й відповідну світську символіку відбивала зміну політичної орієнтації, яка сприяла, передусім, проникненню нових традицій. Це явище було типовим для всіх держав, які входили до складу Литовсько-Польського князівства. Наприклад, литовські князі одночасно користувалися печатками з латинськими й російськими легендами, адекватними були художні образи і мотиви російських, а також литовських, польських та інших західноєвропейських печаток XIV–XV ст. [Соболева 1991, 129].

Традиційною сферою вживання латинської мови стали, наприклад, книжні знаки, або екслібриси, кінця XV – початку XVI ст. Наведемо деякі написи з екслібрисів Франції і Росії:

1) *Dulce desipere in loco cum libro* – "Приємно насолоджуватися книгою в затишному місці";

2) *His me consolator* – "У цьому моя насолода";

3) *Vita sine litteris mors est* – "Життя без науки є смертю";

4) *Naturae et musis* – "Природі та музам" [Верещагин 1902, 30];

5) *Dei gratia et caesaris* – "З божою та царською милістю";

6) *Nunquam retrorsum* – "Ні кроку назад";

7) *Non ignobile otium* – "Гідний відпочинок";

8) *Inter folia fructus* – "Скарби між сторінками";

9) *Amantibus iustitiam pietatem fidem* – "Тим, хто любить справедливість, благочестя, вірність" [Иваск 1905, 9–94].

Часто використовуються також девізи латинською мовою на гербах. Як зазначає В. Лукомський, "поява перших гербів відноситься до XVI – поч. XVII ст., коли дворянство під впливом західноєвропейської геральдики почало вживати в своєму побуті геральдичні зображення" [Лукомський 1915, 1]. Відомі українські роди прикрашали свої герби, зокрема, такими девізами:

1) *Armis et labore* [Лукомський 1993, 39] (Гудовичі) – "Зброєю та працею";

2) *Fieri praestat quam nasci* [Лукомский 1993, 58] (Завадовські) – "Перевершує справами, а не походженням";

3) *Sub igne immotus* [Лукомский 1993, 68] (Капністи) – "Під вогнем незрушний";

4) *Elevor ubi consumor* [Лукомский 1993, 83] (Кочубеї) – "Згорівши, я знову постану";

5) *Deo duce* [Лукомский 1993, 138] (Політковські) – "З Божою поміччю";

6) *Famam extendere factis* [Лукомский 1993, 147] (Розумовські) – "Слава примножується справами".

Часто трапляються латинські написи на книжкових виданнях того часу. Перша сторінка "Рассуждения о метании бомбов и стрельянии из пушек" прикрашена гравійованою рамкою з двоголовим орлом посередині, а в його лапах замість скіпетра і держави – задимлена бомба й стріла, а на стрічці напис: *Tela Jovis mea sunt* – "Стріли Юпітера – тепер мої" [Описания 1955, 80].

Сфера науки, ясна річ, також послуговувалася латинською мовою. Так, Петербурзька Академія наук оголосила конкурс творів з математики під девізом: *Sic unum quidquid paulatim protrahit actas in medium* [Ученая 1987, 74] – "Так зусиллями кожного дійдемо до суті справи" та з особливостей харчування під девізом: *Natura interrogata respondet* [Ученая 1987, 233] – "А поради запитай у природи".

Тривалий час практичним посібником і джерелом зразків у шанувальників античності було видання "*Selecta emblemata et symbola*" ("Вибрані емблеми і символи"), що містило понад 800 емблем, алегорій, геральдичних знаків з поясненнями латинською і подальшими перекладами іншими мовами (російською, французькою, німецькою), які широко вживалися в літературі, мистецтві й побуті.

Попередниця російського самодержця Петра I Софія, плекаючи думку про корону, вирішує надрукувати свій портрет для поступового приготування умів до задуманого перевороту. На портреті вона – в царському вбранні, в короні й зі скіпетром у руках. Її оточували сім алегоричних постатей – сім її чеснот: *Justitia* (Справедливість), *Liberalitas* (Щедрість), *Magnanimitas* (Великодушність), *Pietas* (Милосердя), *Prudentia* (Розсудливість), *Pudicitia* (Скромність), *Spes Divina* (Надія на Бога). На рамці було зазначено повний титул "правительки" латинською мовою [Богословський 1940, 70–71].

Після подорожі Петра I Європою одразу стає помітним використання європейського досвіду в багатьох сферах російського життя. Цар спостерігав, як "латина своїми різнотипними маніфестаціями пронизувала, насамперед, світські сфери суспільного життя. Прагматика світосприйняття Петра, його ставлення до латини як до живої мови європейської науки, художній смак, пов'язаний з використанням латини в державній емблематиці та офіційних святах, формувалися під впливом суспільно-мовної практики відвідуваних країн" [Воробьев 1999, 34].

Н. Соболева – загальноновизнаний фахівець з дослідження російської геральдики – зазначає: "Як складовий елемент просвіти російського суспільства, здійсненої Петром I на основі західноєвропейського досвіду, слід розглядати значне поширення в Росії в першій чверті XVIII ст. емблем, алегорій, для вираження яких використовувалися образи класичної міфології. Поряд з ними отримали розвиток і символи поперечної епохи, переважно світського характеру. У розвитку символів та емблем у епоху Петра, окрім стимулюючих цей розвиток смаків тогочасного російського суспільства, відчувається їх відкрито пропагандистська спрямованість, яка здійснювалася під безпосереднім керівництвом царя. Символи та емблеми використовуються урядом Петра I як один з найактивніших засобів пропаганди державних ідей – непорушності й сили царської влади, уславлення його особи, ідеї міжнародної значущості Росії, її військової могутності, а також ідеї патріотичного служіння Батьківщині" [Соболева 1981, 31–32].

Свідченням цього можуть бути медалі, серед яких пам'ятна медаль захоплення Азова російськими військами 1696 року. Вона виготовлена наприкінці XVII ст. і має такий вигляд: з одного боку зображення Петра I і напис: *Petrus Alexii filius Russorum Magnus Caesar* – "Петро, син Олексія, великий цар російський", з другого – Нікі з пальмовою гілкою і напис: *Hisce Axenus fiat evxinus* – "Нехай це негостинне море буде гостинним" [Медали 1974, 31].

У 1702 році за наказом царя було виготовлено транспарант, у верхній частині якого алегоричні постаті Сатурна й Суднобудування тримають вінок з написом: *Dignas deo reddemus gratias* – "Богові складаємо ми велику подяку". Унизу зліва – старе дерево з ушкодженим стовбуром, далі від нього – схід сонця і напис: *Spes laeta resurgit* – "Добра надія воскресає" [Ровинский 1903, 181].

І після смерті Петра його наступники продовжували використовувати своєрідний ідеологічний вплив яскравих світських видовищ на народні маси.

28 квітня 1738 року на честь коронації імператриці було запалено феєрверк, вогні якого утворювали написи: *Tuentur et ornant* – "Захищають і прикрашають", *Devicti atque humiles reverterunt* – "Уявлені й знедолені звертаються з благанням", *Laeta Europa extollit in altum* – "Вдячна Європа звеличує" [Ровинский 1903, 219]. А 1739 року, в день народження імператриці, були запалені такі феєрверки: зображення Благочестя і Хоробрості в жіночому образі, над ними є орел, що злітає, і напис: *Inter hos nata cum his regnat* – "Народжена поміж ними – з ними царює"; сонця, що сходить над Російською імперією і напис: *Tuetur et ornat* – "Захищає та прикрашає"; Мінерви і напис: *A primo mirabilis ortu* – "Одразу після здійснення дива" [Ровинский 1903, 221].

Новорічний фєєрверк 1748 року являв собою зображення кедрового дерева з написом: *Occulto velut arbor aevo* – "Мов дерево непомітно зростаючи", а також вівтар з написами: *Damnamur votes* – "Молитви наші почуті", *Magnum operum fructus* – "Плоди великих справ" [Ровинский 1903, 240–241].

Отже, можна стверджувати, що латинське письмо було відоме іншим народам з давніх часів, латину не лише знали, але й користувалися нею для нанесення написів при виготовленні речей, а створення написів, емблем, алегорій, лозунгів і девізів, їх композиція й розміщення були типовими для багатьох європейських країн тієї епохи, вони мали переважно світський характер.

Традиція нанесення латинськомовних написів на матеріальні об'єкти розвивалася в тісному контакті з культурами Західної Європи. Поширення таких реалій зазвичай розглядається як одне із запозичень західно-європейської культури, адже розвиток суспільства відбивається на динаміці змін у мові, отже, розвиток останньої безпосередньо залежить від пізнавально-відображальних і комунікативних потреб соціуму, що в свою чергу визначається його соціо-культурними особливостями.

Рівень матеріального достатку людей, характер їхніх занять, умови проживання, станова приналежність тощо є тими провідними чинниками, які обумовлюють потребу вироблення системи мовних засобів і форм для задоволення особливих потреб суспільства. Характер публічних написів на теренах України починає змінюватися, а їх кількість значно зростає з розквітом міського життя і інтенсифікацією соціальної взаємодії громадян, що знаходило своє відбиття в більшому ступені свободи і суспільної ініціативи.

Латина почала інтенсивно використовуватися в усіх християнських країнах слов'янського світу з метою зміцнення позицій держави і піднесення престижу як країни загалом, так і окремих шляхетських родів чи окремих осіб, а традиційна церковна культура поступається місцем культурі світській, в основі якої лежала антична традиція.

In the article the process of spread of Latin is examined on the territory of East European countries in XII-XVII centuries and presented as an integral system which reflects the basic points of world perception and language/cultural needs of the medieval society.

Key words: antique tradition, Latin inscriptions, Latin language.

1. *Богословский М.М.* Петр I.: Материалы для биографии. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1940. – Т.1. – 432 с. 2. *Верещагин В.А.* Русский книжный знак. Издание Р. Голике. – СПб., 1902. – 243 с. 3. *Воробьев Ю.К.* Латинский язык в русской культуре XVII–XVIII веков. МГУ им. М.В. Ломоносова, Мордовск. гос. ун-т им. Н.П. Огарева. – Саранск: Издательство Мордовского университета, 1999. – 240 с. 4. *Государственная Оружейная Палата московского Кремля.* – М.: Изогиз, 1958. – 357 с. 5. *Даркевич В.П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе X–XIV вв. – М.: Наука, 1966. – 148 с. 6. *Дрбоглав Д.А.* Загадки латинских

клеим на мечах IX-XIV вв. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 137 с. 7. *Дрбоглав Д.А.* Камни рассказывают: Эпиграфические латинские памятники XV – первая половина XVII в. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 80 с. 8. *Иваек У.Г.* Описание русских книжных знаков. (Ex-Libris). – М.: Библиофил, 1905–1918. – Вып. 1. – 1905. – 348 с. 9. *Каргер М.К.* Новгород Великий: Архитектурные памятники. – М.; Л.: Искусство, 1966. – 307 с. 10. *Линч Джозеф Г.* Середньовічна церква. Коротка історія. – К.: Основи, 1994. – 492 с. 11. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. – К.: Лыбидь, 1993. – 301 с. 12. *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград: Сенатская тип., 1915. – 52 с. 13. *Медали* и монеты петровского времени. – Л.: Аврора, 1974. – 40 с. 14. *Описания* изданий гражданской печати 1708 – январь 1725 гг. / Сост.: Быкова Т.А., Гуревич М.М. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 627 с. 15. *Ровинский Д.А.* Обзорение иконописания в России до конца 17 века. Описание фейерверков и иллюминаций. – СПб.: Изд. А.С. Суворина 1903г. VI. – 330с. 16. *Рождественский Ю.В.* Введение в культуроведение. – М.: ЧеРо, 1996. – 286 с. 17. *Русское искусство X – нач. XX века.*: Архитектура. Скульптура. Живопись. Графика / М.М. Алленов, О.С. Евангулова, Л.И. Лифшиц. – М.: Искусство, 1989. – 480 с. 18. *Скржинская Е.Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье / М.В. Скржинская (подгот. текста к печати), Н.Ф. Котляр (вступ. ст.), Н.Ф. Котляр (подгот. текста к печати). – СПб.: Алетейя, 2000. – 288 с. 19. *Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1981. – 261 с. 20. *Соболева Н.А.* Русские печати. – М.: Наука, 1991. – 239 с. 21. *Ученая* корреспонденция Академии наук XVIII в.: Научное описание: 1783-1800 гг. / Сост.: Ю.Х. Копелевич и др.; Под ред. Г.К. Михайлова. – Л.: Наука, 1987. – 270 с. 22. *Хейзинга Й.* Осень Средневековья: Соч. в 3-х тт. – М.: Изд. Группа "Прогресс" – "Культура", 1995. – Т. 1. – 416 с. 23. *Хоментовская А.И.* Итальянская гуманистическая эпитафия: Ее судьба и проблематика / Санкт-Петербургский ун-т / А.Н. Немилов (отв. ред.), А.Х. Горфункель (отв. ред.). – СПб., 1995. – 271 с. 24. *Szydłowski T.* Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze bylej Galicyi. – Kraków: Pol. Akad. Umiej., 1922. – X. – 96 s.